

ALİ FUAT BİLKAN • Osmanlı Düzeninin Dönüşümü

ALİ FUAT BİLKAN 1963 yılında Şanlıurfa'da doğdu. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü mezunu olup lisansüstü çalışmalarını klasik Türk edebiyatı alanında gerçekleştirmiştir. Sırasıyla ODTÜ, Gazi, Jawaharlal Nehru, Fatih, Wisconsin, TOBB ETÜ ve İpek üniversitelerinde akademisyen ve idareci olarak görevler aldı. Hindistan'da Babür dönemi el yazmaları üzerine araştırmalar yaptı. Edebiyat metinlerine sosyo-kültürel yaklaşımlar içeren çok sayıda çalışması mevcuttur. Yayımlanmış bazı eserleri şunlardır: *Nabi Divânı*, *Hindistan'da Gelişen Türk Edebiyatı*, *Masal Estetiği*, *Osmanlı Şiirine Modern Yaklaşımlar*, *Bâbü'r-ün Risâle-i Vâlidîyyesi*, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Düşünce Hayatı*, *Sultan'ın Dini*, *XVII. Yüzyıl Türk Edebiyatı*. İletişim Yayınları'ndan çıkan kitapları: *Fakihler ve Sofuların Kavgası* (2016), *Osmanlı Zihniyetinin Oluşumu* (2018), *Mevlid: Değerden Ritüele* (2019), *Osmanlı İmparatorluk İdeolojisi* (2021), *Kültürün İktidarı: Siyasal Teoloji ve Kültürel Egemenlik* (2023), *Osmanlı Düzeninin Dönüşümü* (2026).

İletişim Yayınları 3719 • Tarih Dizisi 204
ISBN-13: 978-975-05-4010-3
© 2026 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM
1. Baskı 2026, İstanbul

EDITÖR Aybars Yanık
KAPAK Suat Aysu
KAPAKTAKİ MİNYATÜR Curcunabâzların gösterisi
(I. Ahmed Albümü, TSM, B408, 23a)

UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Beyza Metin
DİZİN Mehmet Atala, Berkay Üzüm

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44870
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No. 6/41
Bağcılar 34218 İstanbul · Tel: 212.445 32 38
CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No. 6
Bağcılar 34218 İstanbul · Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387
Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,
Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ALİ FUAT BİLKAN

Osmanlı Düzeninin Dönüşümü

17. Yüzyılda Buhran ve Değişim

Ömer Faruk'a hasretle...

*Bu dünyada bir nesneye yanar içim göynür özüm
Yiğit iken ölenlere gök ekini biçmiş gibi*

– YUNUS EMRE

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	11
GİRİŞ	
BÜYÜK DÖNÜŞÜMLER YÜZYILI	15
BİRİNCİ BÖLÜM	
GELENEK VE DEĞİŞİM ARASINDA	29
17. yüzyılda iktidar mücadelesi.....	29
Kanûn-ı kadîm özlemi.....	41
İbn Haldûn'un izinde.....	46
Siyasetnâme ve nasihatnâme.....	54
Gaza ruhu.....	61
Askerî sistemde değişim.....	70
İKİNCİ BÖLÜM	
DARLIK BUHRANLARI	79
Re'âya ekserisi perişan.....	79
Akçenin halleri.....	84
Üretim krizi.....	89
İsraf ekonomisi.....	96
Kanaat ve uzlet.....	104
Toprak düzeni.....	110
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
FETRET-İ OSMÂNİYE	119
Sosyal hayattaki değişim.....	119
Kadıızâdeliler ve Sivâsiler.....	135
Sabatay Sevi ve ihtidâ politikası.....	153
Üçüncü Yol dindarlığı.....	159

İktidar ve muktedir.....	169
Yorgun Osmanlı.....	176

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEVLETİ YİYEN KURLAR	187
Bürokrasinin yükselişi.....	187
Asayiş sorunu.....	192
Âyânların zulmü.....	196
İlmiyenin hali.....	200
Rüşvet mahsulü.....	206
Vakıf sistemi.....	215

BEŞİNCİ BÖLÜM

DİLİN KİMLİĞİ	221
Yeni anlam arayışı.....	221
Klasik sonrası şiir ve nesir.....	229
Dinî ve tasavvufî edebiyat.....	241
Hiciv ve mizah.....	253
İran şiirinin izinde.....	262
Halk edebiyatının öncüleri.....	268

ALTINCI BÖLÜM

ANLATMA HEVESİ	281
Mesnevi edebiyatı.....	281
Hikmet ve ahlâk.....	288
Bireyin keşfi: Sergüzeşt-nâmeler.....	294
Seyahatnâmeler.....	298
Coğrafya merakı.....	305
Tarih ve biyografi.....	311

YEDİNCİ BÖLÜM

SANAT VE BİLİM	323
İstanbul köktür, taşra budak.....	323
Mimari.....	328
Musikî.....	330
Hat.....	333
Minyatür.....	334
Tıp ve fen bilimleri.....	336

SONUÇ	339
--------------------	-----

KAYNAKÇA	341
DİZİN	355

ÖN SÖZ

Sorokin, “bunalım zamanlarında, insan, toplum ve insanlığın nasılı ve niçini, nereden geliyoruz ve nereye gidiyoruz üstünde düşünme ve incelemenin kabar(dığı)”, “anamlı tarih felsefelerinin” çoğunun da “ya ciddi bunalım, felaket ve geçiş-çözümle dönemlerinde ya da bu gibi dönemlerin hemen öncesinde ve sonrasında ortaya çıktığını”¹ belirtir. Bu anlamda, Osmanlı İmparatorluğu’nun 17. yüzyılı, farklı çözüm arayışlarına sahne olan bir bunalım dönemini temsil eder. Bu dönemde sosyoekonomik buhranlara çareler arayan ulema ve bürokratların layihâ ve risalelerde açıkça dile getirdikleri eleştiriler, yeni bir siyasî literatürü oluşturur. Esasen, yaygın bir anlayışla “gerileme dönemi” olarak tanımlanan bu süreçte takip edilen siyaset, dünya çapında yaşanan değişimlerin bir sonucu olan yeni sosyoekonomik şartlara uyum sağlama anlayışını ortaya koyar.² Son yıllarda 17. yüzyıl üzerindeki çalışmalarda da öne çıkan bu yaklaşım, gerçekte bir gerilemenin ve buhranın yaşandığı, ancak devlet adamları ve ulemanın bu sorunlara çözüm konusunda oldukça pragmatist bir zihniyetle hareket ettiği üzerinde odaklanır.³ Bütün bunlara rağmen, dönem hakkındaki yo-

- 1 Pitirim A. Sorokin, *Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri*, çev. Mete Tunçay, Göçebe Yayınları, İstanbul, 2. baskı, 1997, s. 13-14.
- 2 Linda Darling, “gerileme” tabirinin ilk olarak 19. yüzyıl başlarında Mouradgea d’Ohsonn ve Joseph von Hammer-Purgstall gibi tarihçiler tarafından kullanıldığını belirtir (*Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk: Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660*, çev. Adnan Tonguç, Alfa Yayınları, İstanbul, 2019, s. 16). Aslında tarihçilerin bir kısmının 17. yüzyıl için “gerileme” tabirini kullanmalarında, İbn Haldûn’un devletlerin ömrüyle ilgili tasnifi de etkili olmuştur.
- 3 Bu konuda eleştirel yaklaşımlar için bkz. Fatih Çalışır, “Decline of a ‘Myth’: Perspectives on the Ottoman ‘Decline’”, *The History School*, Ocak-Nisan, sayı: IX, 2011, s. 37-60; Olivier

rum ve değerlendirmeler, Osmanlı düzeninin bozulduğu ve işlerin eskisi kadar iyi gitmediği gerçeğini değiştirmez.

“Duraklama Devri”, “Gerileme Devri”, “Çözülme Devri” gibi adlandırmalarla tanımlanan 17. yüzyılın, sadece tarihî kaynaklarla değil, dönemin edebî eserleri vasıtasıyla da ele alınması, resmî söylemlerin dışında, daha gerçekçi verilere ulaşılmasını sağlayacaktır. Vakanüvislerin peşin hükümleri ve resmî tarihlerde geçen kalıp ifade ve kanaatler yerine, bizzat dönemin edebî görüntüsü, tür çeşitliliği, eserlerin içerikleri ve yeni formların ifade ettiği değerler üzerinde yapılacak çalışmalar, özgün tespitlere de imkân verecektir. Nâbî, Nefî, Nev’îzâde Atâyî, Şeyhülislâm Bahâyî, Şeyhülislâm Yahya, Evliya Çelebi, Kâtib Çelebi, Nâ’îlî-i Kadîm, Neşâtî, Sâbit gibi, sadece bu dönemin değil, Türk edebiyatının ve düşünce tarihinin önemli temsilcilerinin de yetiştiği bu dönem, edebî eserlerde “siyasî ve sosyal eleştiri” örneklerinin zirvesini temsil eder. Bu sanatçıların eserleri üzerinde yaptığım değerlendirmelerde, Raymond Williams’ın “belli bir dönemin sanatı, genel olarak egemen olan ‘yaşam tarzı’yla yakın ve zorunlu bir ilişki içindedir; dahası, bunun sonucu olarak, estetik, ahlâki ve toplumsal yargılar da birbiriyle sıkı ilişki içindedir”⁴ görüşünü esas alarak dönemin hâkim ruhunu izlemeye çalıştım.

Osmanlı tarihinin isimlendirme ve dönemleştirmede en tartışmalı yüz yılını, edebî eserler ışığında değerlendirirken tarih araştırmalarında farklı kaynak türlerini de örneklemeye gayret ettim. Bu anlamda, Pierre Bourdieu’nün “edebiyat, hem edebiyattır, bir yerde de sosyolojidir”⁵ yargısı, edebî eserlere yüklenen misyonu işaret etmesi bakımından önem taşıdığı gibi, sosyal bilimler alanındaki bir metodoloji imkânını da işaret eder.

Esasen edebî eserlerin birer tarih malzemesi olarak değerlendirilmesinde, hâmilik kurumundan yazar veya şairin mensup olduğu sınıf, meslek, çevre ve dinî anlayışa kadar birçok faktöre dikkat etmek gerekir.⁶ Burada önemli

Bouquet, “From Decline to Transformation: Reflections on a New Paradigm in Ottoman History”, *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, LX, 2022, s. 27-60; Howard Douglas, “Ottoman Historiography and the Literature of ‘Decline’ of the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *Journal of Asian History*, 22, 1988, s. 52-77.

- 4 Raymond Williams, *Kültür ve Toplum: 1780-1950*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, 2. baskı, 2021, İstanbul, s. 207.
- 5 Pierre Bourdieu ve Roger Chartier, *Sosyolog ve Tarihçi*, çev. Zuhul Emiroşmanoğlu, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, s. 101.
- 6 Şevket Pamuk, aynı hassasiyetin arşiv belgeleri için de gösterilmesi gerektiğini belirtir: “Yüzyıllar önce bu belgeleri hazırlayanların toplumda belirli bir yerleri vardı; olaylara kendi açılarından bakmışlar, hatta belki de bu belgeleri kendi çıkarlarını korumak amacıyla hazırlamışlardı. Eğer tarihçi bu belgelere ve onları hazırlayanlara karşı eleştirel bir tavır almazsa, tarihi geçmişin bakış açısıyla, daha da kötüsü geçmişteki belirli bir kesimin veya sınıfın bakış açısıyla yazmak ve yorumlamak durumuna düşecektir” (Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İhtisadi Tarihi: 1500-1914*, İletişim Yayınları, 13. baskı, İstanbul, 2021, s. 13).

olan, edebî eserlerin diğerkaynaklardan farklı olarak kamuoyunun sesini temsil etme gücünü yakalayabilmesidir. Nitekim hikmetli sözlerle çağını anlamlandıran Nâbî, öfkeli ve gürsesli Nef'î ile münekkit Bağdatlı Rûhî gibi şairlerin müstağnî tavırları, genellikle merkezden uzak ve “kenarda” yaşayan sanatçıların resmî söylemler dışında eleştirel bir dil kullanabildiklerini gösterir. Bu tarz ürünler, aynı zamanda konu, tema ve üslup açısından edebiyat ile hayatın buluşmasının da göstergesidir.

Merkezin nimetlerinden uzak duran veya uzaklaştırılan sanatçıların cecur ve sert eleştirileri, aynı zamanda toplumun düzen karşısındaki kanaatlerini de ortaya koyar. Bu eserler, bilhassa Osmanlı taşrasındaki görüntünün çarpıcı tablolarına yer vererek Osmanlı'yı sadece taht merkezindeki olay ve olgularla değil, bozulmanın en fazla hissedildiği taşra muhiti üzerinden tanıma imkânı verir. Na'imâ, Nef'î, Nâbî ve Bağdatlı Ruhî gibi imparatorluk merkezinden uzakta doğmuş veya bir süre taşrada yaşamış yazarların gözlemleri, aynı zamanda muhitten merkeze doğru bakışı da temsil eder.

Burada dikkat çekmek istediğim bir konu da dünya ölçeğinde yaşananlarla Osmanlı'da baş gösteren sorunların paralelligidir. Esasen dünyadaki sosyoekonomik hareketliliğin farklı coğrafyaları aynı ölçüde etkilediği bir dönemde, Doğu ve Batı dünyalarını kendi içinde değerlendirmek doğru bir netice vermeyecektir. Bu bakımdan 17. yüzyılı, dünyada olan bitenin farklı coğrafyaları ilgilendirdiği ve ortak özellikler taşıyan zihniyetlerin ürettiği temaların “çağın hâkim ruhunu” oluşturduğu bilinciyle, bir bütünlük içerisinde incelemek gerekir. Sonuçta, bir duraklama, gerileme veya buhran söz konusuysa, bu tür krizlerin sebepleri ve yansımaları, dünya çapındaki olgularla birlikte değerlendirilmelidir.

Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyılı hakkında yapılan eleştiriler, genellikle sosyo-kültürel değişim ve ekonomik buhran temalarında yoğunlaştığı için, çalışmalarım da daha ziyade bu alanlara odaklandım. Bilhassa “adam yokluğu” (kaht-ı ricâl) ile “liyakatsiz ve tecrübesiz” (nâ-ehil) insan unsurunun sebep olduğu çözülme sürecini “insan kalitesi” ekseninde anlamaya ve anlatmaya çalıştım. Osmanlı tarihinde ilk kez padişah ve şeyhülislâm katline sahne olan 17. yüzyıl hakkında birçok çalışma yapıldığı halde edebiyat ve sanat eserlerinin esas alındığı ve dönemi bir bütün olarak ele alan araştırmalar oldukça azdır.

Kitapta, Baki Tezcan'ın “İkinci İmparatorluk” olarak adlandırdığı ve 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı yönetim hiyerarşisinin bozularak “hanedan merkezli” “sınırlandırılmış bir monarşik” yapıya dönüştüğünü belirttiği siyasî evrilmenin görüntüsünü edebî eserlere yansıyan yönüyle değerlendirmeye çalıştım.

Çalışmamın bir amacı da resmî tarih kaynaklarındaki bilgilerin veya imtiyazlarını kaybetme tedirginliği içinde ortaya konan eleştirel görüşlerin dışında, bilhassa beklentisiz mütefekkir sınıfın ürettiği edebî eserlere yansıyan ve kamuoyunun ne düşündüğünü ve nasıl yaşadığını daha gerçekçi olarak ortaya koyan manzarayı tespit etmektir. Bu çalışmada, 17. yüzyılda hemen her alanda kaleme alınmış eserleri kapsayan geniş bir değerlendirme yapmaya gayret ettim. Kitabın hazırlanmasında, geniş bir bibliyografya oluşturmak amacıyla, mümkün merteye alanla ilgili bilimsel çalışmaların tamamına ulaşmayı hedefledim. Buna rağmen eksik kalan ve ulaşamadığım birçok eser olmuştur. Uzun yıllara yayılan araştırmalarım sonucunda yaptığım değerlendirmeler, elbette eleştiriye açıktır.

Kitabın kapağı için seçtiğim “Curcunabazlar Minyatürü”, şenliklerde veya ortaoyununda, oyunun başlamasından önce sivri külahlı soytarıların taklit ve danslarla izleyenleri eğlendirmelerini anlatıyor. Yüzyıllar boyunca etkili olan birçok tedbirin başlangıç tarihini temsil eden ve krizlerin hazırlık dönemi kabul edilen 17. yüzyılı, padişahlara sorunları unutturmaya çalışan saray soytarılarının sahne aldığı bu minyatürle özetlemek istedim.

Çalışmamı, yıllar önce yitirdiğimiz sevgili kardeşim Ömer Faruk'a ithaf ettim, onun saf ve dürüst kişiliğini hiç unutmayacağım. Bu kitabın vücut bulmasında destek ve teşviklerini gördüğüm değerli dostlar Tanıl Bora ile Aybars Yanık'a teşekkürü borç bilirim. Kitabın faydalı tartışma ve verimli araştırmalara vesile olmasını dilerim.

Ankara, 2026

BÜYÜK DÖNÜŞÜMLER YÜZYILI

Peter Burke, 1700 yılı dolaylarında “merak”tan “araştırma”ya geçişin gerçekleştiğini işaret eder. Şiirden resme, müzikten bilime birçok alanda varlık ve olgunun hakikatini öğrenmeyi esas alan bu süreç, çağın sorunlarının farkına varılmasıyla da ilgilidir. Bu bakımdan 17. yüzyıl, sadece Osmanlı İmparatorluğu için değil, hem Doğu’daki hem de Batı’daki birçok devlet için bir dönüşüm yüzyılı hüviyeti taşır. Rifa’at ‘Ali Abou-El-Haj’ın da belirttiği gibi, “Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasında derin benzerlikler”,¹ “Osmanlı tarihinin dünya tarihiyle mukayese edilerek” değerlendirilmesini zorunlu kılar. Bu yaklaşım, dönemin tahlilinde, sadece içteki sorunların değil, dış etkenlerin ve genel anlamda dünyadaki benzer olguların da dikkate alınması gerektiğini gösterir.² Bilhassa 17. yüzyıldan itibaren seyyah, elçi ve tüccarların bilgi taşıyıcı olarak oynadıkları roller, devletler arasındaki bilgi akışının sınırlı olduğundan çok daha hızlı ve yaygın olarak gerçekleşmesini sağlamıştır.³

Esasen Osmanlı Devleti’nde 17. yüzyılda görülen ekonomik sorunların genel anlamda dünya ekonomisindeki durgunlukla doğrudan ilişkili olduğu bir gerçektir. Nitekim, Avrupa’da üretim ve ekonomik faaliyetlerde görü-

- 1 Rifa’at ‘Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel ve Canay Şahin, İmge Yayınları, 2. baskı, Ankara, 2018, s. 35.
- 2 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşanan siyasi, ekonomik ve sosyal krizlerin Avrupa çapında yaşandığı konusunda yakın zamanda birçok akademik çalışma yapılmıştır. Bu konuda mukayese imkânı sağlayan eserler için bkz. Geoffrey Parker ve Lesley M Smith (ed.), *The General Crisis Of The Seventeenth Century*, Taylor and Francis, 2. baskı, Londra ve New York, 2005.
- 3 Bu konuda bkz. John-Paul Ghobrial, *Fısıldaşan Şehirler: 17. Yüzyılda İstanbul, Londra ve Paris Arasında Bilgi Akışı*, çev. Kahraman Şakul, Küre Yayınları, İstanbul, 2020.

len durgunluk, tabiatıyla Osmanlı ekonomisini de etkilemiştir. Douglas A. Howard bu dönemde Avrupa’da yaşanan ekonomik buhranın gerileme söylemlerini gündeme getirdiğini belirtir.⁴

17. yüzyıl İngiltere, Fransa ve Hollanda gibi ülkelerin kapitalist üretim tarzına geçtiği bir dönemdir.⁵ “Eski dönemde ticaret yapan burjuvazinin işlerini tasfiye ederek sermayelerini rant getiren bir makama (ofis) yatırdıkları veya devletle başka bir tür kredi ilişkisine girdikleri” bu süreçte, “para sermayesinin kâr oranı ticaret sermayesinininkinden çok daha yüksekti”.⁶

Yüzyılın önemli siyasî gelişmelerinden biri de İngiltere’nin parlamenter sisteme geçerek meşrutî krallığı kabul etmesidir. 1649’da I. Charles’in tahttan indirilerek idam edilmesi, Osmanlı yönetimindeki iktidar ile muktedir güçler arasındaki mücadeleye benzeyen bir biçimde krallık gücünün sınırlandırılması sürecini başlatır. Bu dönemde, protestanlığın hızla yayılması ve katolik kilisenin zayıflaması, önemli siyasî ve ekonomik imkânlar sağlar:

İngiltere Kilisesi’nin kuruluşu ile birlikte Protestanlığın İngiltere’de baskın hâle gelerek tüm dinî uygulamaların karar merkezi halini alması, İngiltere’nin Avrupa kıtasından politik bağımsızlığını sağlayarak bir dünya imparatorluğu haline gelmesini temin eden kültürel ve ekonomik dönüşümlere neden olur. Kapitalist Pazar ekonomisinin ve toplumunun oluşumu, ekonomik kültürün dönüşümü ile eş güdümlü bir biçimde ilerler.⁷

Osmanlı İmparatorluğu’nun bir önceki asrın son çeyreğinden itibaren yaşadığı buhran ve istikrarsızlık artık görünür hale gelir. Özellikle Lutfî Paşa ve Gelibolulu Âlî gibi 16. yüzyılın sonlarında eserler kaleme alan Osmanlı bürokratlarının üzerinde durduğu sosyal, siyasî ve ekonomik krizlerin neticelerinin ortaya çıktığı bu dönemde, olay ve durumların yorumunda önemli bir zihniyet değişimi yaşanır. Hayalî sevgilinin gerçek sevgiliye dönüştüğü, soyut mekânın yerini somut mekâna bıraktığı ve olayların eleştirel bir yaklaşımla ele alındığı eserler, aslında özgün bir ifade biçimiyle birlikte yeni bir zihniyetin de habercisi konumundadır.

17. yüzyılda, Batı dünyasında yaşanan bilimsel gelişmeler, edebî eserlerin konu ve temalarında da etkili olmuştur. Galileo (öl. 1642), Descartes (öl. 1650), Huygens (öl. 1695), John Locke (öl. 1704), Leibniz (öl. 1716) ve Newton (öl. 1727) gibi bilim insanlarının düşünce ve buluşları akıl, mantık,

4 Akt. Heather Ferguson, “Genres of Power: Constructing a Discourse of Decline in Ottoman Nasihatname”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: XXXV, 2010, s. 87-88.

5 “Kapitalist kelimesi herhalde XVII. yüzyılın ortasında çıkmıştır. Hollandische Mercurius onu bir kere 1633’te, bir kere de 1654’te kullanmıştır” (Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık: Mücadele Oyunları*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yayınları, Ankara, 3. baskı, 2017, s. 206).

6 Çağlar Keyder, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, İletişim Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 2016, s. 34.

7 Nihal Fırat Özdemir, *Yeni Bilginin Dolaşım Araçları*, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2021, s. 140.

ahlak ve hikmete dayalı yeni bir zihniyetin yayılmasını sağlamıştır.⁸ Matematiğin önem kazandığı bu süreçte, nesnelere algılanması ve ölçülmesi konusunda birçok bilimsel araç icat edilir. Böylece önceki dönemlerin “niçin” sorusuna karşılık, 17. yüzyılda “nasıl” sorusu öne çıkar.⁹ Ancak Galileo’nun gözleme dayalı keşifleri, akletme ve sorgulamaya dayalı bir anlayışın gelişmesini sağlamakla birlikte, kilise mahkemesinin şiddetli muhalefetiyle de karşılaşır. Kilisenin, onun “dünyanın ve diğer gök cisimlerinin güneşin etrafında dönmesi” konusundaki keşiflerine karşı aldığı mahkûmiyet kararı, çağın kendi içinde kutuplaşmış farklı zihniyetlerini de ortaya koyar:

Güneşin, âlemin merkezi olduğuna ve güneşin yerini değiştirmedigine, hareket etmediğine dair olan dâva abestir. Felsefe nokta-i nazarından yanlıştır ve kat’iyen ilhada götürücüdür. Çünkü Kitâb-ı Mukaddes’e sarahaten muhaliftir. Arzın, kâinatın merkezi olmadığına ve hareket ettiğine dair olan dâva abestir. Felsefî nokta-i nazardan yanlıştır ve imân nokta-i nazardan insanı hataya sürükler.¹⁰

Batı’da düşünce ve teknoloji alanındaki gelişmeler, Osmanlı uleması tarafından da ilgiyle izlenmiştir. Bu bakımdan, Osmanlı yöneticileri, 17. yüzyılda dünyadaki gelişmelere kayıtsız kalmamış ve Batı’daki savaş tekniği, ordunun yeniden düzenlenmesi, askerî eğitim (yeni talim), aklî ilimlerin önemi gibi konuları yakından takip etmiştir. Dönemin eserlerinde sık sık dile getirilen bu tür konularda, ilmî ve teknik alanlara dikkat çekilmesi, yeni bir zihniyetin geliştiğini gösterir. Osmanlı ulemasının eserlerinde bilim ile din arasında bir çatışma olmadığına dair bahislerin, bu tür bilimsel gelişmelerin dikkate alınması amacıyla birlikte, her türlü yeniliği reddeden çevreleri, yine dinî naslar ışığında ikaz amacı taşıması, dönemin “din ve ilim” etrafında cereyan eden tartışmalarını da yansıtır. Nitekim, Galileo’nun “tabiata matematiksel bakışı”, dönemin yaygın teması olarak öne çıkarken, hendese ve hesaba dayalı mükemmeliyetçi anlayışı veya Descartes’in matematiğin evrensel bir yasa olduğunu savunarak onu “analitik, tümdengelsel geometrik yöntem”¹¹ olarak bütün bilimlere uygulaması yönündeki gelişmeler, bütün dünyada etkiler yarattığı gibi, Osmanlı uleması üzerinde de önemli izler bırakır.

8 Bu dönemde, 1687’de yayımlanan Newton’un *Tabiat Felsefesinin Matematik İlkeleri* [*Principia Mathematica Philosophiæ Naturalis*] adlı eseri gibi birçok bilimsel eser, dönemin doğa bilimlerine verilen önemi gösterir.

9 Bu konuda bkz. Yakup Kahraman, *Modern Epistemolojinin Doğuşu: Yöntem Bilincinin Kendini Konumlandırma Süreci*, Tezkire Yayınları, İstanbul, 2016, s. 29-43.

10 A. Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din, Cilt 1*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 162.

11 Ahmet Cevzici, *17. Yüzyıl Felsefesi*, Say Yayınları, 5. baskı, İstanbul, 2019, s. 258.